

2001 ANAYASA DEĞİŞİKLİKLERİ KAPSAMINDA
13. MADDEYE İLAVE EDİLEN
“LAİK CUMHURİYETİN GEREKLERİ” YÖNÜNDEKİ
DEĞİŞİKLİĞİN ANLAMI VE SONUÇLARI

Dr. Abdurrahman EREN*

Giriş

2001 Anayasa değişiklikleri ile 1982 Anayasası'nın “Temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması” kenar başlıklı 13. maddesi değiştirilmiştir. Genel sınırlama nedenleri kaldırılarak madde yalnızca sınırlamada uyulacak ilkeleri gösteren “genel güvence maddesi” haline dönüştürülmüştür. Maddenin sağladığı güvence sistemini güçlendirmek amacıyla “öz” ve “ölçülülük” ilkeleri de maddeye açıkça yer almıştır. Bu değişikliklerle birlikte anlamı ve sonuçları üzerinde yeni tartışmaların doğabileceği bir değişiklik daha yapılmıştır: Temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasının sınırını gösteren, “demokratik toplum düzeninin gerekleri” ilkesine “laik cumhuriyetin” gerekleri kavramı ilave edilmiştir. Öncelikle sorulması gereken soru şudur: “Genel güvence maddesi” haline dönüştürülen 13. maddede demokratik toplum düzeninin gerekleri ilkesine, “laik Cumhuriyetin gerekleri” kavramının ilave edilmesinin anlamı nedir? Bu değişiklikle 13. maddedeki güvence sistemi güçlenmiş midir? Bu değişikliğin “demokratik toplum düzeninin gerekleri” ilkesinin uygulanmasına ne gibi bir katkısı ya da etkisi olacaktır? Son olarak da şu sorulabilir: İnsan Hakları Avrupa Söz-

(*) Araştırma Görevlisi, M.Ü. Hukuk Fakültesi (tel: 0535 7835102, e-mail: abdurrahmaneren@superonline.com, Adres: Yeşilpınar Mah. Çiçeksuu Cad. Mercan sok. No. 87 Alibeyköy/İstanbul)

leşmesi'ne uyum açısından bu yönde bir değişikliğe gerek vardı? Sözleşme'nin öngördüğü ortak güvence sistemi açısından "demokratik toplum düzeni" ile çatışan bir "laik Cumhuriyet" gereği, uygulamada sorunlara yol açabilir mi?

Laik Cumhuriyetin gerekleri yönünde yapılan değişikliğin, yeni tartışmalara yol açabileceğinin ilk sinyali, Meclis Genel Kurulunda "laik toplum mu? laik Cumhuriyet mi?" tartışmasıyla verilmiştir. Bu nedenle, Türkiye'de farklı kesimlerce farklı anlamlarda kullanılan laiklik ilkesinin "özgürlüklerin güvence sistemine" dahil edilmesinin, 13. maddenin uygulanmasında yeni sorunlara yol açabileceği söylenebilir. Kısaca bu makalede, 13. maddede "laik Cumhuriyetin gerekleri" yönünde yapılan değişikliğin anlamı ve yol açacağı sorunlar üzerinde durularak, uygulamada doğabilecek tikanıklıklara ışık tutmak amaçlanmaktadır.

Bu kapsamda öncelikle 13. maddede yapılan bu değişikliğin temel hak ve özgürlüklere ilişkin güvence açısından ne anlama geldiği ele alınacaktır. İkinci olarak, değişiklik gerçekleşirken Meclis Genel Kurulunda görüşmeler sırasında yaşanan laik toplum-laik Cumhuriyet tartışmaları ortaya konacaktır. Üçüncü olarak, hangi laik Cumhuriyetin gerekleri başlığıyla Türk Anayasa Doktrininde yer alan laiklik anlayışları üzerinde durulacak ve değişiklik bu yönüyle anlamlandırılacaktır. Daha sonra da Anayasa Mahkemesi'nin laik Cumhuriyetin gereklerini, önceki kararlarında nasıl ele aldığı incelenerek bundan sonraki uygulama açısından Anayasa Mahkemesinin tavrı belirlenmeye çalışılacaktır. Sonuçta, yapılan bu değişikliğin İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'ne uyum açısından gerekli olup olmadığı üzerinde durulacaktır.

I. "Laik Cumhuriyetin Gerekleri" Yönünde Yapılan Değişikliğin Anlamı

1982 Anayasası'nın 13. maddesi "Temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması" kenar başlığını taşımaktadır. Madde Anayasa'nın

“Temel Hak ve Ödevler” başlıklı İkinci Kısımın Birinci Bölümünde “Genel Hüküm” niteliğindedir. Bunun anlamı, Anayasa’da yer alan tüm temel hak ve özgürlüklere ilişkin sınırlamalarda 13. maddede yer alan ilkelerin geçerli olduğudur. Dolayısıyla, “**laik Cumhuriyetin gerekleri**”, Anayasada yer alan tüm temel hak ve özgürlükler açısından demokratik toplum kavramı ile birlikte **sınırlamanın sınırını gösteren genel ilke** niteliğindedir. Bu nedenle, yasama organı temel hak ve özgürlükleri sınırlarken 13. maddeye uygun davranarak sınırlamaların demokratik toplum düzeni yanında laik Cumhuriyetin gereklerine de aykırı olmamasına özen gösterecektir. Aynı şekilde, Anayasa Mahkemesi de yasama organını denetlerken yapılan sınırlamaların demokratik toplum düzeni yanında laik Cumhuriyetin gereklerine uygun olup olmadığını birlikte değerlendirecektir.

3.10.2001 tarihinde 4709 sayılı yasanın 2. maddesiyle yapılan değişiklik sonrası 13. maddede yer alan ilkeler şöyle sayılmaktadır:

“Temel hak ve hürriyetler,

- özlerine dokunulmaksızın
- yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak
- ve ancak kanunla sınırlanabilir.
- Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna
- demokratik toplum düzeninin ve **laik Cumhuriyetin gereklerine**
- ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz.”

Maddede açıkça görüldüğü gibi temel hak ve özgürlüklere ilişkin sınırlamaların “demokratik toplum düzeninin ve laik Cumhu-

riyetin gereklerine" aykırı olamayacağı ifade edilmektedir. Bu hükmün öncelikli muhatabı yasama organıdır. Çünkü maddenin birinci cümlesinde temel hak ve özgürlüklerin "ancak kanunla" sınırlanabileceği ifade edilmektedir. Dolayısıyla yasama organı açısından, "demokratik toplum düzeninin ve laik Cumhuriyetin gerekleri" temel hak ve özgürlüklere ilişkin "sınırlamanın sınırı" göstermektedir. Böylece, temel hak ve özgürlükleri sınırlarken, demokratik toplum düzeninin ve laik Cumhuriyetin gereklerine uygunluğunu göz önünde bulundurma, yasama organı için Anayasal bir zorunluluktur.

Yasama organınca demokratik toplum düzeninin ve laik Cumhuriyetin gereklerine uygun bir sınırlama yapıp yapılmadığını denetleme ise Anayasa Mahkemesi tarafından yerine getirilmektedir. Dolayısıyla 13. maddenin ikinci muhatabı Anayasa Mahkemesidir. Anayasa Mahkemesi yasaların Anayasaya uygunluğu denetimi kapsamında, temel hak ve özgürlüklere ilişkin sınırlamaların, demokratik toplum düzeninin ve laik Cumhuriyetin gereklerine aykırı olup olmadığını araştıracaktır.

Görüldüğü gibi demokratik toplum düzeninin ve laik Cumhuriyetin gerekleri ilkesi hem yasama organı hem de Anayasa Mahkemesi tarafından kullanılan bir "ölçü norm" niteliğindedir. Başka bir ifade ile ilke, yasayla temel hak ve özgürlükler sınırlarken sınırlamaların demokratik toplum düzeninin ve laik Cumhuriyetin gereklerine aykırı olmama ölçüsünü ifade etmektedir. Bu ölçü demokratik toplum ve laik Cumhuriyet kavramlarına dayanmaktadır. Yasama organınca temel hak ve özgürlükleri sınırlamayı haklı kılacak gereklilik hem demokratik toplum düzenine hem de laik Cumhuriyete aykırı olmamalıdır. Çünkü bu iki kavram "ve" bağlayıcıyla doğrudan "gereklilik" sözcüğüne bağlanmıştır. Dolayısıyla demokratik toplum-laik Cumhuriyet arasında zorunlu bir ilişki kurulmuştur. Bu nedenle Anayasa Mahkemesi ilkeye uygunluğu belirlerken, yapılan sınırlamanın demokratik toplum düzenine uygun ama laik Cumhuriyete aykırı olup olmadığını ya da tersi duru-

mu göz önünde bulundurabilecektir.

Maddenin ilk şeklinde yalnızca "demokratik toplum düzeninin gerekleri" ifadesi yer almakta idi. Maddenin gerekçesinde de, "uluslararası sözleşme veya bildirimler de bu kıstas kabul edilmiştir" denilmektedir (1). Gerçekten de İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 30., Ekonomik ve Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin 4., Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin 18, 21,22. ve İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'nin 8-11. maddelerinde sınırlamanın sınırı olarak "demokratik bir toplumda gerekli olma" ölçüsüne yer verildiği görülmektedir (2).

Anayasanın ilk şeklinde uluslararası sözleşmelere uyum sağlanmış olduğuna göre 2001 Anayasa değişiklikleri kapsamında ilkeye "laik Cumhuriyet" kavramının ilave edilmesi, değişikliğin başka bir amaca dayandığını düşündürmektedir. Bu amacı ortaya koyabilmek için öncelikle değişikliğin gerçekleşme evrelerinde Meclis görüşmelerinde yaşanan tartışmalara bakmak gerekmektedir.

II. 2001 Anayasa Değişiklikleri Sırasında Meclis Genel Kurulunda Yaşanan "Laik Toplum-Laik Cumhuriyet" Tartışması

2001 Anayasa değişiklikleri kapsamında 13. madde hakkında, "Partilerarası Uzlaşma Komisyonu"na hazırlanan teklifin çerçeve 2. maddesinde, demokratik toplum düzeninin gerekleri ilkesi aynen korunmuştur. Ancak teklif, Anayasa Komisyonunda değiştirilerek, demokratik ibaresinden sonra gelmek üzere "ve laik" ibaresi eklenmesine karar verilmiştir. Böylece "laik toplum" ifadesi

(1) Madde gerekçesi için bk. KUZU, Burhan, Türk Anayasa Metinleri ve İlgili Mevzuat, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 34.

(2) Adı geçen Sözleşmelerin İngilizce ve Türkçe metinleri için bk. DOĞRU, Osman, International Human Rights Instrument/İnsan Hakları Uluslararası Mevzuatı, Beta Yayınları, İstanbul 1998.

maddeye ilave edilmiştir. Ancak Komisyonca yapılan bu değişiklik Meclis görüşmeleri sırasında laik toplum-laik Cumhuriyet tartışmasına yol açmıştır. Yaşanan tartışmalardan sonra "laik toplum" ifadesi yerine "laik Cumhuriyet" ifadesi önerilmiş ve 13. maddedeki değişiklik, "**demokratik toplum düzeninin ve laik Cumhuriyetin gereklerine**" şeklinde gerçekleşmiştir.

TBMM'de 24.9.2001 günü yapılan 2. oturumda, Samsun Milletvekili Musa Uzunkaya, "laik toplum" yönündeki değişikliğin nedenini Anayasa Komisyonu başkanına sormuştur:

"Uyum Komisyonundan sonra Anayasa Komisyonunda 'Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik ve laik toplum düzeni kavramı' denilerek 'laik toplum' kavramı getirilmiştir. Laik toplum, gerek 61 Anayasasında gerekse 82 Anayasasında, devletin nitelikleri sayılırken 'laik devlet' kavramı konmuştur; ancak, ilk defa bir 'laik toplum' niteliği getirilmek isteniyor. Bundan neyi kastediyorsunuz? Buna bir açılım getirilecek mi?.. (3)"

Anayasa Komisyonu Başkan Turhan Tayan, bu soruya şu yanıtı vermiştir:

"Sayın Uzunkaya, 13 üncü maddede öngörülen değişiklikle ilgili bir hususu sormaktadır. Biliyorsunuz, 13 üncü maddede, cumhuriyetin temel nitelikleri sayıldıktan sonra, laiklik, bu temel niteliklerin başında gelir; o bakımdan, bir ilave olarak görmemek lazımdır; cumhuriyetin temel nitelikleri arasında temel bir unsur olarak tekrarlanmıştır. (4)"

Sayın Tayan'ın verdiği yanıt, neden "laik toplum" yönündeki değişiklik sorusuna bir yanıt getirmemektedir. Daha çok laiklik ilkesinin cumhuriyetin nitelikleri arasında yer aldığına vurgu çekil-

(3) TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 21, Cilt 70, Yasama Yılı 3, 131. Bileşim (Olağanüstü), 24.9.2001, s. 43.

(4) TBMM Tutanak Dergisi, B. 131, O. 2, 24.9.2001, s. 44.

miştir. Oysa buradaki soru neden laik cumhuriyet değil de laik toplum yönünde bir değişiklik yapıldığıdır.

Uzunkaya 25.9.2001 günü maddeler üzerindeki görüşmelerde 13. maddede yapılan laik toplum yönündeki değişikliğin laik cumhuriyet şeklinde değiştirilmesini şu gerekçeyle istemiştir:

“Değerli arkadaşlar, burada bir değerli profesörümüzün toplumun laik olma kavramıyla ilgili değerlendirmesiyle sözümü bitirmek istiyorum. Değerli Anayasa Profesörü Mustafa Erdoğan diyor ki: ‘Laiklik, sekülerizimden farklı olarak, devletin nasıl örgütlenebileceği ve hukukun nasıl oluşturulacağıyla ilgili bir ilkedir. Daha açık bir deyişle, laiklik ilkesi, toplumsal yapıyla değil, siyasal, hukuki yapıyla ilgilidir; laiklik, toplumun değil, şayet istenirse, devletin ve hukukun bir vasfı olabilir. Bu ise, toplumun sekülerleşmiş olup olmamasından bağımsız bir meseledir. Yani toplumun dindarlığı, devletin laik olmasına engel değildir.’

Değerli arkadaşlar, zannediyorum, bu metinde bir değişiklik konusunda da bir konsensüs oluşmuştur; yani, laik devlet yerine laik cumhuriyet, laik toplum yerine cumhuriyet kavramı. Böyle bir değişikliğin oluşu, AGİK sürecinde bize daha olumlu bir görüntü verecektir temennimi ifade ediyor, Yüce Heyetinizi saygıyla selamlıyorum. (5)”

ANAP grubu adına konuşan Yaşar Topçu, laik toplum ifadesinin laik cumhuriyet yönünde değiştirilmesi hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

“Burada yanlış olan bir cümle var: Arkadaşlarımızda ona temas ettiler. ‘Laik toplum düzeninin gerekleri’ deyimi yanlıştır.

Arkadaşlar, bir şeyde anlaşalım. Din insanlar içindir. Bizim anlayışımıza göre biz Allah’a inanırız, kul içindir; devlet ve tüzelkişi

(5) TBMM Tutanak Dergisi, B. 133, O. 2, 25.9.2001, s. 86.

Allah'ın kulu değildir, kulun kuludur, kulun yarattığı bir varsayımdır. Devlet laik olabilir, laik olmalıdır, laik kalmalıdır, buna hiç kimsenin itirazı olmamalıdır; ama, kişileri laik kalmaya zorlayacak ya da o anlamlara gelecek ifadelerden dikkatle kaçınmak lazımdır.

Onun için, bu değişiklik yapılarak bu maddenin kabulünü, biz hem parti olarak hem bendeniz, ondokuz sene evvel bu Anayasaya ret oyu vermiş bir arkadaşınız olarak büyük bir memnuniyetle karşılıyorum, getirenlere teşekkür ediyorum. (6)

DYP grubu adına söz alan Ahmet İyimaya, 13. madde üzerindeki görüşlerini aktarırken, laik toplum yönünde yapılan değişikliği şu sözlerle eleştirmiştir:

“Burada, her nereden geldiyse Anayasa Komisyonuna, laik toplum kriteri geldi. Bir defa, laiklik, rejimlerin, devletlerin, modern devletlerin, tartışılmaz, değiştirilmez temel niteliğidir. Bunda ittifak var; ama, laiklik, anayasa tekniği bakımından, bakın, şu anda mesela, şu andaki Anayasada - '13 tane' diye Sayın Topçu ifade ettiler- sınırlama sebepleri içerisindedir, cumhuriyetin değişmezleri içerisindedir 2 inci madde yoluyla. Yani, laiklik, özgürlüğü sınırlamanın bir metodu değildir, bir usulü değildir. Burada yapılan, özgürlükleri sınırlama metodudur. Nedir; ölçülük. Nedir; kanunla sınırlamak. Nedir; demokratik toplum gereklerine aykırı olmamak. Nedir; diğer, işte, sözüne ve ruhuna uygun olmak... Laiklik, özgürlüğü kısıtlama sebebi; yöneme getirirseniz, anayasa hukukçuları güler, anayasacılar güler. Devleti ve anayasa koyucuyu bu denli bir vehm içerisine düşürmememiz gerekir.

Yine, bilimsel olarak, laiklik ile demokrasi arasında bir **ko-relasyon ilişkili yoktur**. Laiklik, demokrasinin önköşülü değildir. Bugün, İsrail laik değildir; ama demokrattır; Yunanistan laik

(6) TBMM Tutanak Dergisi, B. 133, O. 2, 25.9.2001, s. 87.

değildir, ama, demokrattır; İngiltere laik değildir; ama, demokrattır.

'Laik Cumhuriyet' kavramı da büyük bir yanlışır; çünkü, Anayasa, cumhuriyeti, 2 nci maddesinde tarif etmiştir ve laikliği, onun asli şartı olarak görmüştür. Asli şartı, onun kavram kuşağını oluşturan bir kavrama bir isim tamlamasıyla intizam ettirmek bir dil yanlışı değil bir anayasa yanlışıdır. Bundan, aslında bu kavramı buradan çıkararak zaten, Anayasa Komisyonu aktardı ilgili yerlere; en doğru şey budur. Yoksa, 'laik cumhuriyet' düzeltmesi doğru değildir, yanlıştır;

Değerli Arkadaşlar, bir de , burada önemli olan demokratik toplum düzeni kavramı, bu Anayasanın tarif ettiği demokrasi değil, Anayasa Mahkememizin de tefsir ettiği gibi, katıldığımız uluslararası Sözleşmelerin tarif ettiği küresel demokrasidir... (7)"

TBMM'de öneriyi getiren Anayasa Komisyonu, "demokratik ve laik toplum" yönündeki değişikliği savunmamış, yukarıda yapılan alıntılardaki eleştiriler sonrası, "demokratik ve laik toplum düzeninin" ibaresinin "demokratik toplum düzeninin ve laik cumhuriyetin" olarak değiştirilmesi yönünde önerge verilmiştir. Değişiklik gerekçesinde, "Laiklik; Türkiye Cumhuriyetinin değiştirilemez bir niteliğidir. Bu düzenleme, Anayasanın 14 üncü maddesindeki düzenleme ile paralellik arz etmektedir." denilmiştir. Anayasanın 14. maddesine göre de, "Anayasa da yer alan hak ve hürriyetlerden hiç biri, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmay ve insan haklarına dayanan *demokratik ve laik Cumhuriyeti* ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz." denilmektedir.

Dolayısıyla TBMM'de neden "demokratik ve laik toplum" düzeninin gerekleri yönünde bir değişiklik önerildiği açıklanmamıştır.

(7) TBMM Tutanak Dergisi, B. 133, O. 2, 25.9.2001, s. 88-89.

Öneri sahipleri bu yöndeki değişikliği hangi amaçla yaptıkları konusunda bir açıklama yapmamışlardır. “Demokratik ve laik toplum” yönündeki değişiklik teklifinin amacını, laiklik ilkesinin Türkiye için taşıdığı özel anlamda aramak gerekmektedir. Laikliğin Türkiye Cumhuriyeti’nin temel niteliği olmasına karşın, Türk toplumunun yapısı ve özellikle toplumun büyük kesimince benimsenen İslam dininin özellikleri toplumun da laik olması sorununu gündeme getirmektedir. Bu özel koşullar, Türkiye için devletin laikliği yanında toplumunda laik olması ya da laikleştirilmesi anlayışına yol açmaktadır. Özellikle toplumun laikleştirilmesinde hukuku bir araç olarak kullanma laiklik ilkesinin uygulanmasında sorunların kaynağını oluşturmaktadır. Bu nedenle laik toplum-laik Cumhuriyet tartışmasının arkasında, Türkiye Cumhuriyeti için hangi laiklik anlayışının geçerli olduğu sorununun yattığını söylemek yanlış olmaz.

III. “Hangi Laik Cumhuriyet”in Gerekleri

Türkiye’de çok farklı laiklik anlayışları bulunmasına karşın temelde bu anlayışları iki doktrin etrafında toplamak mümkündür: (8) Bir yanda, laik ahlaka dayalı bir toplum kurmayı amaçlayan “Cumhuriyetçi doktrin”; diğer yanda çoğulculuk, hoşgörü ve özerklik ilkelerini esas alan “liberal-demokratik doktrin” (9).

Laiklik konusunda Cumhuriyetçi doktrin, öncelikle Fransa’da ortaya çıkmış, Türkiye ise Fransa modelini örnek almıştır. Fransa’da 19 yüzyıl sonunda 1880’lerden itibaren, Türkiye’de 1920’li yıllardan itibaren “Cumhuriyetçi laik proje” uygulamaya konmuştur. Bu anlayış temelde, devletin dini meşruiyet temeli olarak kul-

(8) Laiklik ve Demokrasi ilişkisinin geniş boyutlarda ele alındığı, İbrahim Kaboğlu tarafından yapılan, derlemede konu karşılaştırmalı hukuk ve iç hukuk açısından tartışılmaktadır. Konu hakkında geniş bilgi için bu derlemeye bakılabilir. Bk. KABOĞLU, İbrahim Ö., Derleyen, **Laiklik ve Demokrasi**, İmge Kitabevi, Ağustos 2001.

(9) BOCKEL, Alain, “Laiklik ve Anayasa”, **Laiklik ve Demokrasi**, s. 49-50.

lanmaktan vazgeçmesi esasına dayanmaktadır. Cumhuriyetçi laik proje bunu sağlayabilmek için iki yöntem izlemiştir. Biri, dinin devlet ve toplum arasındaki etkisini azaltmak amacıyla laik eğitim sistemini benimsemektir. Diğeri ise, dinin kolektif vicdan ve kimlik düzeyinde oynadığı rolü ikame etmek amacıyla laik ahlaka dayanmaktır. Bu projenin gerçekleşmesi için de hem Fransa da hem de Türkiye’de jakoben geleneklere başvurulmuştur. Jakoben geleniğin özelliğı, otoriter, merkeziyetçi ve güçlü bir devlet isteğidir (10).

Türkiye’de Cumhuriyetçi laik projeyi savunanlar, dini “laik Cumhuriyet” açısından canlı bir tehdit saymaktadırlar. Bu tehdit algılaması, özellikle siyasal özgürlükler (siyasi partilerin kapatılması), din özgürlüğü (başörtüsü yasağı), eğitim özgürlüğü (kamu eğitiminin tekeli), ifade özgürlüğü (laikliğe karşı düşüncelere cezai yaptırımlar) alanlarında sınırlamalara yol açmaktadır (11). Ayrıca; Türkiye’de laik Cumhuriyet projesinin tam olarak gerçekleşme yolunun, “toplumun laikleşmesi” ile mümkün olacağı düşünülmektedir. Toplumun laikleşmesi ise, bu projenin gerçekleşmesinde iki temel koşul olan, “laik eğitim” ve “laik ahlak” anlayışlarının topluma egemen olmasına bağlanmaktadır. Ancak bu koşulların yerine gelmesi halinde laikliğin batıda olduğu gibi uygulanabileceğı kabul edilmektedir (12). Bu nedenle dinin kamusal alanlardan mümkün olduğunca uzak tutulması ve kişilerin vicdanlarıyla sınırlı kalması, laik Cumhuriyetçi doktrinin temel düşüncesini oluşturmaktadır.

Liberal demokratik doktrin ise Fransız laiklik anlayışı yerine Avrupa’nın geneline hakim olan Anglosakson seküler anlayışı esas almaktadır. Sekülerizm din ile daha uyumlu ve uzlaşmacı bir mo-

(10) BOCKEL, a.g.e. s. 51.

(11) BOCKEL, a.g.e., s. 54.

(12) Laik ahlak kavramı hakkında bk. ALİEFENDİOĞLU, Yılmaz, “Laiklik ve Laik Devlet”, Laiklik ve Demokrasi, s. 84-85.

deldir. Sekülerizm modelinde Fransız laiklik anlayışından farklı olarak, kiliselerle anlaşmalar yapılmış (konkordatolar) “Ben sana karışmıyorum sen de bana karışma” anlayışı hakim kılınmıştır. Oysa Fransız jakoben laiklik anlayışında 1905 tarihine kadar, “din işlerini kendime karıştırmam ama ben karışırım” denilmiştir (13). Nitekim Türkiye’de de laikliğin bir yönünü oluşturan “din devlet işlerine karışamaz” ilkesi çok sıkı uygulanırken, “devlet din işlerine karışamaz” ilkesi büyük oranda uygulanmamıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın varlığı bu anlayışın en önemli kanıtı olarak görülmektedir. Avrupa’nın genelinde liberal demokratik doktrinin önem kazanması, cumhuriyetçi laiklik anlayışına karşı, farklı dinlerin kamusal alanı nasıl paylaşabileceği sorununa daha iyi yanıt bulabilmesiyle açıklanmaktadır. Çoğulculuk ve hoşgörü ilkelerine dayanan liberal doktrin, daha militan bir tavır sergileyen Cumhuriyetçi doktrine karşı farklı dinlerin çoğulculuğuna daha iyi çözümler üretebilmektedir (14). Günümüz laiklik anlayışı, çeşitli dinlerin kamusal alanda, kamusal düzenin bozulmasına yol açmadan yüz yüze gelme olanakları olarak açıklanmaktadır. Laikliğin koruyucu fonksiyonu, belli bir dinin diğer dinlere baskı uygulamasının önlenmesi ve kamusal aygıtın belli bir bölümünün belli bir dinin eline geçmesinin önlenmesi şeklinde gerçekleşmektedir (15).

Türkiye’de hangi laiklik anlayışı sorusuna verilecek yanıt genelde bu iki doktrin etrafında şekillenmekte ve sorunun yanıtı laiklik ve demokrasi arasındaki ilişkide kilitlenmektedir. Bu ilişkinin odak noktasında çoğulculuk ilkesi yer almaktadır. Türk anayasa doktrininde hakim görüş, laiklik ve demokrasi arasında doğrudan bir ilişkinin olduğu yönündedir. Buna karşın bazı yazarlar laiklikle demokrasi arasında doğrudan bir ilişki olmadığını savunurken,

(13) TANÖR, Bülent, “Laiklik, Cumhuriyet ve Demokrasi”, Laiklik ve Demokrasi, s. 27.

(14) BOCKEL, “Laiklik ve Anayasa”, Laiklik ve Demokrasi, s. 54.

(15) BELORGEY, Jean-Michel, “Laiklik ve Demokrasi Açık Bir Toplumda Demokrasi”, Laiklik ve Demokrasi, s. 38-39.

bazıları ise hiçbir ilişki olmadığını söylemektedir. Bu tartışmanın arkasında yatan neden, devletin laikliği yanında toplumun da laik olmasının gerekip gerekmediğidir. Başka bir deyişle "laik Cumhuriyetin" gerekleri kavramından, yalnızca devlet laisizminin mi anlaşılması gerekmektedir?

İbrahim Kaboğlu, laik toplum düzeni kavramını tanımladıktan sonra, devlet laisizminin yeterli olmadığını, toplumunda laikleştirilmesi gerektiğini söylerken laiklik ve demokrasi arasındaki ilişkiye deyinmektedir:

"Laik toplum düzeni, bütün din ve inançtan insanların eşit koşullarda aynı kurallara uymak durumunda buldukları, hiç kimseye dinsel ayrıcalık ve üstünlük tanımayan bir toplum düzenidir.

(...)

Laiklik ilkesi, içiçe geçmiş bulunan (hukuki açıdan) özgürlükler ve (siyasal açıdan) demokrasi kavramları bağlamında anlamlandırılmalıdır. Laiklik ilkesinin sadece hukuk kuralları ile uygulamaya geçirilmeye çalışılması, belli ölçülerde devlet laisizmini sağlayabilir. Oysa toplumun da laikleştirilmesi gerekir. Toplumumuzda laiklik ilkesinin temellendirilmesi, büyük ölçüde toplum üyelerinin kendi çabalarıyla, bu hedefe ulaşmak için örgütlenmesiyle gerçekleşebilir" (16).

Kaboğlu, laik toplum düzenini, eşitlik ve ayrımcılık ilkeleriyle açıklamakta ve bu çerçevede laiklikle demokrasi arasındaki yakın ilişkiye değinmektedir. Kaboğlu toplumun laikleşmesini savunurken, bunun hukuk kurallarından çok toplum üyelerinin çabalarıyla gerçekleşmesi gerektiğine değinmektedir.

(16) KABOĞLU, İbrahim Ö., Özgürlükler Hukuku, AFA Yayıncılık, 5. Bası, İstanbul, 1999, s. 242-243.

Tanör, laiklik ve demokrasi ilişkisini şu şekilde açıklamaktadır:

“Bütün laik sistemler demokratik ve liberal değildir, ama bütün çağdaş demokrasiler ya da çoğulcu ve özgürlükçü sistemler fiilen laik ya da sekülerdir. Devletin ve hukukun dine dayanmaması ya da din-devlet ayrılığı ilkesi pratikte genel-geçer olgudur...” (17).

Mustafa Erdoğan ise, laikliği demokrasinin gerekli şartı olarak görürken yeterli şart olmadığını ifade etmektedir:

“Tarihsel olarak demokrasi siyasal iktidarın laikleşmesi doğrultusundaki gelişmenin tamamlanmasının doğrudan bir sonucu olarak ortaya çıkmış olmadığı için, günümüzde de laiklik kendi başına demokrasinin varlığının bir kanıtı değildir. Laiklik hukuk düzeyinin dine dayandırılmaması ve devletin dinler (ve mezhepler) karşısında tarafsız olması anlamına gelirken, demokrasi yönetimin halkın rıza ve onayına dayanmasını ifade eder. Bu nedenle dine dayanmayan (laik) bir devlet pekala otoriter nitelikte olabilir. Başka bir ifade ile, laiklikle demokrasi arasında, birincisinden ikincisine doğru giden zorunlu bir ilişki bulunmamaktadır. Nitekim günümüz dünyasında da laik esaslar üzerine kurulu pek çok siyasal sistem demokratik değildir. Bunun tipik örneğini hepsi de laik olduğu halde totaliter özellik gösteren eski sosyalist ülkelerin rejimleri oluşturmaktadır.

Buna karşılık aralarında din-devlet ilişkilerinin yapısı bakımından önemli farklar bulunmakla birlikte, demokratik siyasal sistemlerin hepsinde, siyasal iktidarın meşruluğunun dinden kaynaklanmadığı ve hukukun dinden bağımsız olarak oluşturulduğu gözlenmektedir. Yani demokratik rejimler aynı zamanda laik sistemlerdir. Öyleyse, laiklik demokrasinin gerekli şartı olmakla beraber, yeterli şartı değildir. Bu durumda laiklik olmadan demokra-

(17) TANÖR, Bülent/YÜZBAŞIOĞLU, Necmi, 1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku, 3. Baskı, YKY, İstanbul, 2002, s. 93.

si olmayacağını söylemek doğrudur, fakat demokrasisiz bir laiklik de hiçbir ahlaki değer taşımaz.” (18)

Kemal Gözler, demokrasi ile laiklik arasında hiçbir ilişkinin olmadığını savunmaktadır:

“Kanımızca Mustafa Erdoğan’dan daha ileriye gitmek ve laiklik ile demokrasi arasında hiçbir ilişkinin olmadığını söylemek gerekir. Laik bir devlet, demokratik olabileceği gibi, anti-demokratik de olabilir. Örneğin Fransa laik ve demokratik; eski Sovyetler Birliği ise laik, ama anti-demokratik bir devlettir. Demokratik bir devlet de, laik olabileceği gibi laik olmayabilir de. Örneğin Fransa demokratik ve laik bir devlettir. Buna karşılık İsrail demokratik, ama laik olmayan bir devlettir..

O halde laik olmak, demokratik olmak anlamına gelmediği gibi, laik olmamak da, demokrasiye engel değildir. Laiklik ve demokrasi birbirinden farklı kavramdır. Ne birincisi ikincisini, ne de ikincisi birincisini gerektirir.” (19)

Gözler, demokrasi ile laiklik arasında hiçbir ilişkinin olmadığını savunurken, örneklerden hareket etmekte ve anayasal ilke olarak laikliği benimsemeyi ölçü kabul etmiş görünmektedir. Ancak Tanör’e göre, çoğulcu-özgürlükçü demokratik ülkelerde din-devlet ilişkilerinde, ister laiklik, ister sekülerizm, isterse dine bağlı devlet söylemi benimsemiş olsun, bütün bu sistemlerde din ve kilise, devlet ve kamu alanından büyük çapta uzaklaşmış, bireyselleşmiştir. Dindışlaşma ya da dünyevileşme hukuk hayatına, meşruluk anlayışına, iktidarın oluşumuna ve kullanımına, siyasal ve kamusal yaşam üslubuna damgasını vurmuştur (20).

(18) ERDOĞAN, Mustafa, Anayasal Demokrasi, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1999, s. 240-241.

(19) GÖZLER, Kemal, Türk Anayasa Hukuku, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2000, s. 153-154.

(20) TANÖR, a.g.e., s. 93.

Konuya Atatürk'ün laiklik devriminin özellikleri açısından yaklaşan Metin Günday, Türkiye Cumhuriyeti için geçerli olan laiklik anlayışının batılı laiklik anlayışından farklı olduğunu belirtirken, laikliği daha çok tarihsel ve toplumsal temelleriyle ele almaktadır:

“ Atatürk devrimlerinin temelini oluşturan laiklik, insanların çok büyük bir kısmı müslüman olan ve asırlardır teokratik bir devlet düzeninde yaşayan bir toplumda gerçekleşmiştir. Bu nedenle, Atatürk laikliğinin amacı, İslam dinini toplumsal işlevinden soyutlamak, kişilerin iç dünyalarına, vicdanlarına sokmak ve kişilerin iç dünyalarından dışa yansımalarını önlemek olmuştur. Bir başka anlatımla, Atatürk laikliğinin özü, İslam dininin kişiselleştirilmesidir.” (21)

Benzer görüşü Mümtaz Soysal da dile getirmekte, dinin toplumsal olmaktan çıkarılması ve kişiselleştirilmesi gereğini vurgularken, Türk toplumunun özel durumuna işaret etmektedir:

“Türk toplumunun özel durumu ve Kurtuluş Savaşından sonra geçirdiği devrim, laiklik ilkesine, sayılanlar dışında değişik bir unsurun daha eklenmesini zorunlu kılıyor. Bu da dinin toplum işlelerinden, toplumsal görevlerden sıyrılıp ‘vicdanlara itilmesi’ kişilerin iç dünyalarından dışarıya taşmayan bir inançlar bütünü sayılabileceği.” (22)

Yılmaz Aliefendioğlu ise, laiklik ve demokrasi arasındaki ilişkiyi demokrasi teorisi çerçevesinde “çoğulculuk” kavramıyla açıklamaktadır:

“Laiklik, demokratik çoğulculuğun dayandığı ‘farklı olabilme’ ve ‘farklılığı ifade edebilme’ özgürlüğünün bir sonucudur. Çoğulcu demokraside, hiçbir düşünsel ya da dinsel başkalık yok edilemez. De-

(21) GÜNDAY, Metin, İdare Hukuku, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş 2. Bası, İmaj Yayıncılık, Ankara, 1997, s. 36.

(22) SOYSAL, Mümtaz, 100. Soruda Anayasamın Anlamı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1993, s. 165.

mokراسiyle çoğulculuk, çoğulculukla laiklik arasında vazgeçilmez bir bağlılaşım (korelasyon) vardır. Laiklik demokراسiyle bağlantılı olduğu kadar, ekonomik, kültürel ve sosyolojik temelde toplumsal yapıyla da yakından bağlantılıdır; bu nedenle eğitim temelinde dayanmalıdır.” (23)

Kısacası laik Cumhuriyetin gerekleri belirlenirken hangi laiklik anlayışının geçerli olacağı, temelde Cumhuriyetçi doktrin ile liberal doktrin arasındaki laiklik anlayışları ile açıklanabilir. Cumhuriyetçi doktrin özellikle Türkiye’ye özgü koşullar nedeniyle demokrasi ile laiklik arasında olmazsa olmaz bir ilişkinin bulunduğunu, dolayısıyla Türkiye için geçerli olan laiklik anlayışının yalnızca devlet laisizmi ile sınırlı olmayacağı üzerinde durmaktadırlar. Buna karşın liberaller ise, laiklikle demokrasi arasında olmazsa olmaz bir ilişkinin bulunmadığını, toplumun değil devletin laik olacağını dolayısıyla, laik toplum’ değil laik devlet ilkesinin geçerli olacağını vurgulanmaktadırlar.

Bu nedenle yapılan bu değişiklik, Cumhuriyetçi laik doktrinle, liberal-demokratik doktrininde bir “uzlaşma formülü” olarak değerlendirilebilir. Bu yeni formül “demokراسiyle uzlaştırılmış cumhuriyetçi laiklik” anlayışı şeklinde ifade edilebilir. Ancak bulunan bu formülün işleyebilmesi, demokrasi ile laiklik arasındaki ilişkinin uygulamada nasıl belirleneceği soruna bağlı görülmektedir. Dolayısıyla laiklik ve demokrasi arasındaki ilişkinin Anayasa Mahkemesi kararlarında nasıl belirlendiği, “demokratik toplum düzeninin ve laik Cumhuriyetin gerekleri” ölçütünün uygulanmasında da belirleyici olacağı söylenebilir.

IV. Anayasa Mahkemesi’ne göre Laik Cumhuriyetin Gerekleri

Anayasa Mahkemesi kurulduğu günden beri temel hakların sınırlanmasında Türkiye Cumhuriyeti için laikliğin özel yerine sü-

(23) ALİEFENDİOğLU, “Laiklik ve Laik Devlet”, Laiklik ve Demokrasi, s. 79.

rekli ve istikrarlı bir şekilde vurgu yapmış, demokratik toplum ve laik Cumhuriyet ilişkisini sürekli işlemiştir. Dolayısıyla önceki kararlarda yapılacak bir inceleme, Anayasa Mahkemesi'ne göre laik Cumhuriyetin gereklerinin nasıl belirleneceği hakkında bir fikir verebilir.

Anayasa Mahkemesi 1961 Anayasası döneminde Devlet memurları yasasında "din hizmetleri sınıfının ihdası"na karşı açılan davada verdiği kararda hangi laiklik anlayışını benimsediğini ortaya koymuştur:

"...Hukuki yönden klasik anlamda laiklik, din ve Devlet işlerinin birbirinden ayrılması anlamına gelmektedir. Ayrılık dinin Devlet işlerine karışmaması biçimindedir ki, bu anlayışa göre, kilise tüm anlamı ile bağımsızdır. Bu durum, Hıristiyan dinine bağlı milletlerde bir çok tarihi olguların, gereksinme ve zorunlulukların sonucu olduğu kadar bu sonuçta kilisenin dini bir kuruluş bulunmasının, Hıristiyanlıkta ruhani bir sınıfın, bir din hizmetinin varlığının ve Papanın kutsal nitelikte dini bir başkan olarak kabul edilmesinin de etkisi çöktür.

İslamlıkta ise, bir ruhban sınıfı bulunmadığı gibi, mabetlerde görevli kimseler de kutsal nitelikte değildir. Şu halde, her iki dinin koşulları aynı olmadığı gibi din işleriyle uğraşan kimselerin bağımsızlığı veya özerkliği anlayışının gerek ülkemizde gerekse batı devletlerinde oluşturacağı sonuçlar da birbirinden ayrı değildir.

...laiklik, din ve devlet ilişkilerini düzenleyen bir ilke olduğuna göre dini anlayış yönünden benzer koşulları bulunmayan bir ülkenin, Batı hukukundaki anlamı ve biçimiyle laiklik ilkesini benimsememesini koşullardaki ayrılığın sonucu olarak görmek gerekir."

(24)

(24) AYM. E. 1970/53, K. 1971/76, KT. 21.10.1971, AYMKD, Sayı 10, s. 61-62.

Dolayısıyla Anayasa Mahkemesi, ilk kararlarında itibaren hangi laiklik anlayışı sorusuna, "Türkiye'ye özgü laiklik" anlayışı yanıtını vermiştir. Türkiye'ye özgü laiklik anlayışı da hiç şüphesiz Anayasası'nın laiklikle ilgili hükümleri çerçevesinde oluşmaktadır. Mahkeme aynı kararda temel hakların hiç birinin Anayasa'da benimsenmiş laik düzenin gereklerine aykırı şekilde kullanılabileceği şeklinde yorumlanamayacağını belirlemiştir:

"Anayasa koyucu, mabedin ve din işleriyle uğraşan kimselerin özerkliği veya bağımsızlığı biçiminde sınırsız ve Devlet denetimi dışında kalan bir din hürriyeti anlayışını **Anayasa'da kabul edilen laiklik düzeni ve ilkelerine uygun görmemiştir.**"

Anayasa Mahkemesi 1961 Anayasası döneminde verdiği bir başka kararda "Türkiye'ye özgü laiklik" anlayışının özelliklerini şöyle saymaktadır:

" Dinin Devlet işlerinde egemen ve etkili olmaması esasını benimseme,

Dinin, bireylerin manevi hayatına ilişkin olan dini inanç bölümünde aralarında ayırım gözetilmeksizin, sınırsız bir hürriyet tanımak suretiyle dini Anayasa inancası altına alma,

Dinin, bireyin manevi hayatını aşarak, toplumsal hayatı etkileyen eylem ve davranışlara ilişkin bölümlerinde, kamu düzenini, güvenini ve çıkarlarını korumak amacıyla, sınırlamalar kabul etme ve dinin kötüye kullanılmasını ve sömürülmesini yasaklama,

Devlete, kamu düzenini ve haklarının koruyucu sıfatıyla dini hak ve hürriyetler üzerinde denetim yetkisi tanıma niteliklerinden oluşmuş bir ilkedir" (25).

Kararda da görüldüğü gibi Anayasa Mahkemesi dinin devlet işlerine karışmaması ilkesini vurgularken devletin de din işlerine

(25) AYM. E. 1970/53, K. 1971/76, KT. 21.10.1971, AYMKD, Sayı 10, s. 66.

karişmama ilkesine değinmemekte, tam tersine devletin din işle-ri üzerindeki denetiminden söz etmektedir.

Anayasa Mahkemesi'nin 1982 Anayasası döneminde laiklikle ilgili ilk kararı, Huzur Partisi karardır. Mahkeme bu kararında da, 1961 Anayasası dönemindeki anlayışını sürdürdüğünü ortaya koyarak, "Türkiye'deki laiklik ilkesinin" sosyalist ülkelerdeki ve Hıristiyan ülkelerdeki laiklik anlayışından farklı bir yapı ve düşünce biçimine sahip olduğunu ifade etmiştir:

"Yapılan araştırma ve incelemelerin ortaya koyduğu veriler Türkiye'deki laiklik ilkesinin anlamıyla uygulanmasının hiçbir sosyalist ülkedeki laiklik anlayışı ile ilgili ve ilişkili olmadığını, batıdaki Hıristiyan ülkelerin laiklik anlayışından da farklı bir yapı ve düşünce biçimine sahip olduğunu açıklamaktadır.

Laikliğin, dinle devlet ilişkilerini düzenleyen bir ilke olması nedeniyle, her ülkenin içinde bulunduğu ve her dinin bünyesini oluşturan koşullardan esinleneceği, bu koşullar arasındaki uyum ya da uyumsuzluğun laiklik anlayışına da yansiyarak farklı ve değişik modelleri ortaya çıkarması doğal sayılmalıdır." (26)

Anayasa Mahkemesi her ülkenin içinde bulunduğu koşullar nedeniyle farklı laiklik anlayışlarının olacağını ifade ettikten sonra, klasik laiklik anlayışının hukuki yönden dinle devlet işlerinin birbirinden ayrılması anlamına geldiğini ve Türkiye'deki laiklik anlayışının klasik modelden farklılıklarını açıklamaya çalışmıştır:

"Hukuki yönden ve klasik anlamda laiklik, dinle devlet işlerinin birbirinden ayrılması anlamına gelmektedir. Buna rağmen, Hıristiyan ve İslam dinlerinin koşulları, inanç ve gerekleri aynı olmadığından, ülkemizde ve batı ülkelerinde oluşan durumlar ve ortaya çıkan sonuçlar birbirinin aynı olmamış, aksine büyük farklılıklar

(26) AYM E. 1983/2, K. 1983/2, KT. 25.10.1983, AMKD, Sy. 20, s.358.

göstermiştir. Dini ve din anlayışı tamamen farklı olan bir ülkenin, laikliği, o ülke batı medeniyetine açık olsa dahi batı ülkelerdeki anlayış içinde benimsemesi esasen düşünülemez ve beklenemez. Bu durum, koşullar ve kurallar arasındaki farklılıkların doğal bir sonucu olarak görülmelidir. Kaldı ki, aynı dini benimseyen batı ülkelerinde dahi devletlerin laiklik anlayışı birbirinden aynı olmamıştır.” (27)

Anayasa Mahkemesi Batı laiklik anlayışından farklı olarak, Türkiye'deki laiklik anlayışının kendine özgü koşulları olduğunu dolayısıyla “hukuki laiklik” anlayışının değil, “toplumun da laikleşmesi” gereğini izah etmektedir:

“Osmanlı İmparatorluğu, temeli dine dayanan bir devlet düzeni öngörülerek kurulmuştur. Bu nedenle İslam kuralları, yalnız fertlerin manevi hayatını, yani inanç alanını değil, aynı zamanda toplum ilişkilerini, devlet faaliyetlerini ve hukuku da düzenlemiştir. Laiklik ilkesinin kabul edilmediği devirlerde din, toplum hayatının bütün alanlarına, devletin karar ve hareketlerine daima müdahale ederek egemen olmak istemiş, din sömürüsü ve onun kötüye kullanılması, bu alanda son derece katı bir taassuba neden olmuş ve bu yüzden medeniyetin ilerleme aşamalarında ortaya çıkan her icat ve yeni buluş dine aykırıdır fetvalarıyla karşılaşmış, hatta bu fetvalar düşman istilasına uğrayan vatanımızı kurtarma çabalarını dahi engellemek için pervasızca kullanılmıştır. Bu yüzden toplumumuzun gelişmesi için en lüzumlu olan buluşlar ülkemize girememiş, bunun doğal sonucu olarak da medeniyetin ilerleyişine ayak uydurulamamış, böylece devlet zaafa ve gerilemeğe uğratılarak parçalanmaya kadar sürüklenmiştir.” (28)

Kararda da açıkça ifade edildiği gibi, tarihi nedenler ve İslam dininin gereği olarak, Türkiye'deki laiklik anlayışının klasik batı

(27) AYM E. 1983/2, K. 1983/2, KT. 25.10.1983, AMKD, Sy. 20, s.358.

(28) AYM E. 1983/2, K. 1983/2, KT. 25.10.1983, AMKD, Sy. 20, s. 358

laiklik anlayışından farklı olarak, hukuki laikliğin dışında toplumunda laikleştirilmesi amaçlanmaktadır. Anayasa Mahkemesine göre, Türkiye Cumhuriyeti ile kabul edilen laiklik ilkesi geçirilen tarihi tecrübeler, devrimlere, ulusun dini ve siyasi özelliklerine ve yurdumuz koşullarına uygun bir anlam taşımaktadır (29).

Anayasa Mahkemesi bir başka kararında, Cumhuriyetin diğer özellikleri açısından da laikliğin özel bir anlam taşıdığını vurgulayarak laikliğin Türkiye açısından taşıdığı özel öneme vurgu yapmıştır:

“Atatürk ilkelerinin en önemlisi laikliktir... Hukuk devleti, hukukun üstünlüğü ilkesi gücünü laiklikten almış, milliyetçilik ilkesi laiklikle tamamlanmış, Türk Devrimi laiklikten anlam kazanmıştır. Bu ilkenin Anayasa’dan çıkarılması da olanaksızdır. Boyutları daha büyük, alanı daha geniş bir uygarlık, özgürlük ve çağdaşlık ortamıdır. Türkiye’nin modernleşme felsefesi, insanca yaşama yöntemidir. İnsanlık idealidir...Demokrasiye geçişin de aracı olan laiklik, Türkiye’nin yaşam felsefesidir.” (30)

Anayasa Mahkemesi bu kararında Türkiye’ye özgü laikliğin hukuki ve toplumsal boyutu dışında felsefi yönünde işaret etmektedir. Dolayısıyla laiklik Türkiye açısından yalnızca devletin hukuki laikliğini değil aynı zamanda bir devlet ideolojisini de ifade etmektedir.

Anayasa Mahkemesi aynı kararda Türkiye’ye özgü laikliğin koşullarını tekrarladıktan sonra 1982 Anayasası için geçerli olan laikliğin Anayasayla benimsenen ve korunan laiklik olduğunu belirtmektedir:

(29) Bk aynı karar, AYM E. 1983/2, K. 1983/2, KT. 25.10.1983, AMKD, Sy. 20, s.359.

(30) AYM. E. 1989/1, K. 1989/12, KT. 7.3.1989, AMKD, Sy. 25, s.143-158

“...Dini ve dini anlayışı tümüyle farklı ülkelerde laiklik uygulamasını, aynı anlam ve düzeyde benimsenmesi beklenemez. Bu durum, koşullar ve kurallar arasındaki ayrılığın olağan sonucudur. Kaldı ki, ayrı dini benimseyen batılı ülkelerde de laiklik anlayışı ayrılıklar göstermiştir. Laiklik kavramı, değişik ülkelerde ayrı ayrı yorumlandığı gibi, farklı dönemlerde, kimi kesimlerce de kendi anlayışları ve siyasal tercihleri gereği değişik biçimde yorumlanabilmiştir. Yalnızca felsefi bir kavram olmayıp yasalarla yaşama geçirilecek hukuksal bir kurum niteliğini kazanan laiklik, uygulandığı ülkenin, dinsel, sosyal ve siyasal koşullarından etkilenmektedir. Tarihsel gelişimin farklılığı nedeniyle Türkiye için özellik taşıyan laiklik, Anayasa ile benimsenen ve korunan bir ilkedir.” (31)

Anayasa Mahkemesi, ilk kararından bu güne kadar, laikliğin Türkiye’ye özgü niteliğini sürekli işlemiştir. Laiklik ilkesinin Türkiye’ye özgü yönlerinin olması, kararlarda da ifade edildiği gibi, Avrupa ile paylaşılan farklı din ve kültürlerden kaynaklanmaktadır. Ancak sorun farklı laiklik anlayışlarının bulunması değil, farklı laiklik anlayışına dayanılarak, İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi kapsamında ortak miras olarak değerlendirilen demokrasinin gereklerinden sapma yapılıp yapılamayacağıdır. Çünkü Sözleşme kapsamında, demokratik toplum düzeninin gereklerinden sapma yapacak hiçbir gereklilik haklı görülmemektedir. Dolayısıyla Anayasa Mahkemesinin, demokratik toplum düzeni ve laik Cumhuriyet ilişkisini nasıl açıkladığı da konu açısından önem taşımaktadır.

Anayasa Mahkemesinin 1982 Anayasası döneminde verdiği ve “Türban kararı” olarak bilinen 7.3.1989 tarihli kararda laiklik ve demokrasi ilişkisi açık bir şekilde işlenmektedir. Davanın konusu, Resmi Gazete’nin 27 Aralık 1988 günlü, 20032 sayısında yayımlanan 10.12.988 günlü, 3511 sayılı “2547 Sayılı Yükseköğretim Kanununun 44 üncü maddesinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna Bir

(31) AYM. E. 1997/1, K. 1998/1, KT. 16.1.1998, RG. 22.2.1998-23266, s. 31

Ek ve Dört Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanunun” 2. maddesiyle 2547 sayılı Yasa’ya eklenen “Ek Madde 16”nın, Anayasanın Başlangıç Kısmı ile, 2., 10., 24., 174. maddelerine aykırılığı nedeniyle iptalidir. Söz konusu yasayla, yükseköğretim kurumlarında, dinsel inanç sebebiyle, boyun ve saçların örtü ya da türbanla kapatılması serbestisi getirilmektedir (32).

Anayasa Mahkemesi kararda laik toplum kavramını kullanırken, Cumhuriyet ve demokrasiyi şeriat düzeninin karşıtı olarak nitелеmektedir:

“...**Laik bir toplumda bireyin istediği dine ve inanca sahip olması, yasakoyucunun her türlü etki ve elatmasının dışındadır.** Devletin dinlerden birini tercih fikri, ayrı dinlere bağlı yurttaşların yasa önünde eşitliğine de aykırı düşer....Çağdaşlaşmayı hızlandıran ve Türk Devrimi’nin kaynağı olan laiklik ilkesi toplumun akıl ve bilim dışı düşüncelerle yargulardan uzak kalmasını amaçlar....**Cumhuriyet ve demokrasi, şeriat düzeninin karşıtıdır.** Genelde bir tür düşün ve anlayış biçimi, dünya görüşü sayılan bu ilke, ‘ümme’ten, ‘ulus’a geçmenin itici gücü olmuştur.” (33)

Anayasa Mahkemesinin demokrasinin şeriat düzeninin karşıtı olduğu yönündeki görüşü İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi’nce Refah Partisi kararında paylaşıldığı görülmektedir. Dolayısıyla “şeriat düzeninin” demokratik rejim açısından kapalı politik alanı oluşturduğu hem Anayasa hem de İHAS açısından geçerli olduğu söylenebilir. Anayasa Mahkemesi, aynı kararda laik Cumhuriyetin gerekleri dolayısıyla yapılacak bir sınırlamanın, demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı sayılmayacağı anlamına gelen şu açıklamada da bulunmaktadır:

(32) AYM. E. 1989/1, K. 1989/12, KT. 7.3.1989, AYMKD, Sayı 25, s. 133.

(33) AYM. E. 1989/1, K. 1989/12, KT. 7.3.1989, AYMKD, Sayı 25, s. 147.

“Devlete, dinsel konularda denetim ve gözetim hakkı tanınması, din ve vicdan özgürlüğünün demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı bir sınırlama sayılamaz. Devlet-din özdeşliğinin yolaçtığı zararlar laiklikle önlenmiş çağdaş uygarlık yolu laiklik ilkesiyle açılmış bağımsız bir hukuk kurumu olarak yeni yapısına kavuşmuştur. Demokrasiye geçişin de aracı olan laiklik Türkiye'nin yaşam felsefesidir. Laik devlette, kutsal din duyguları politikaya, dünya işlerine, hukuksal düzenlemelere kesinlikle karıştırılamaz. Bu tür düzenlemeler, dinsel gerekler ve düşüncelerle değil, bilimsel verilerden yararlanılarak kişi ve toplum gereksinimlerine göre yapılır. Bireyin özgür iradesine bağlı din duygularının zorlamadan korunması da bu biçimde sağlanmış olmaktadır. Eğitimsel ve kültürel yaşantıyı yönlendirmek amacıyla laikliğe aykırı eğitim ve öğretim de gerçekleştirilemez.” (34)

Anayasa Mahkemesi kararında, laikliğe aykırı eylemlerin demokratik bir hak olamayacağını ve temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasında demokratik toplum düzeninin yanında laiklik ilkesinin gereklerinin de temel alınması gerektiğine işaret etmektedir:

“Laikliğin, Türk Devrimi'nin, Cumhuriyetin özü ve ulusal yaşamın temeli olduğu bir gerçektir. ‘Dinsel inanç gereği’ sözcükleri kullanılmasa da Cumhuriyetin niteliklerine yönelik, bu amaç ve anlamdaki dinsel kaynaklı düzenlemeler girişimler Anayasa karşısında geçerli olamaz. Özgürlükler Anayasa ile sınırlıdır. **Anayasa'daki laiklik ilkesine ve laik eğitim kuralına karşı eylemlerin demokratik bir hak olduğu savunulamaz. Anayasal ayrıcalığa sahip laiklik ilkesi; demokrasiye aykırı olmadığı gibi tüm hak ve özgürlüklerin de bu ilke temel alınarak değerlendirilmesi zorunludur.**” (35)

(34) AYM. E. 1989/1, K. 1989/12, KT. 7.3.1989, AYMKD, Sayı 25, s. 148.

(35) AYM. E. 1989/1, K. 1989/12, KT. 7.3.1989, AYMKD, Sayı 25, s. 150.

Kararda da görüldüğü gibi Anayasa Mahkemesi demokratik toplum ilkesinin laiklik ilkesi ile birlikte değerlendirilmesi gerektiği yorumunu yapmaktadır. Anayasa Mahkemesi, ayrıca Anayasanın 2. maddesinde Cumhuriyetin temel nitelikleri yönünden yaptığı incelemede, laikliği demokrasinin olmazsa olmaz koşulu olarak kabul etmiştir:

“Dava konusu madde ‘Dinsel inanç sebebiyle...’ ibaresini taşıdığından demokratiklik ilkesine ters düşmektedir. Ulusal egemenlik kavramı, demokratik yapının temelidir. Demokratik düzen ise, dinsel gerekleri egemen kılmayı amaçlayan şeriat düzeninin karşıtıdır. Dinsel gereklerle yönetimde ağırlık veren bir düzenleme demokratik olamaz. **Demokratik devlet, ancak laik devlettir.** Dinsel gerekli düzenlemeler dinsel çabaları, zorlamaları, bunlar da dinsel ayrılıkları getirir. Sonuçta demokrasinin özgürlükçü, çoğulcu, hoşgörücü niteliği kalmaz.” (36)

Anayasa Mahkemesinin yukarıda açıklanan Türkiye’ye özgü laiklik anlayışını ilk kararından son kararına kadar bir istikrar içerdiği görülmektedir. Nitekim Anayasa Mahkemesi en son verdiği Fazilet Partisi kapatma kararında da, bir önceki Refah Partisi kararına da gönderme yaparak benzer görüşlere yer vermiştir. Mahkeme bu kararda laiklik gereği yapılacak sınırlamaların demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir:

“Devlete, dinsel konularda denetim ve gözetim hakkı tanınması, din ve vicdan özgürlüğünün, demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı bir sınırlama sayılamaz. Devlet-din özdeşliğinin yol açtığı zararlar laiklikle önlenmiş, çağdaş uygarlık yolu laiklik ilkesiyle açılmış, bağımsız bir hukuk kurumu olarak yeni yapısına kavuşmuştur. Demokrasiye geçisin de aracı olan laiklik, Türki-

(36) AYM. E. 1989/1, K. 1989/12, KT. 7.3.1989, AMKD, Sy. 25, s.143-158

ye'nin yaşam felsefesidir. Laik devlette, kutsal din duyguları politikaya, dünya işlerine, hukuksal düzenlemelere kesinlikle karıştırılamaz. Bu tür düzenlemeler, dinsel gerekler ve düşüncelerle değil, bilimsel verilerden yararlanılarak kişi ve toplum gereksinimlerine göre yapılır.” (37)

Fazilet parti kararında çoğunluğun görüşü olarak yer verilen yukarıdaki görüş, bir üyenin karşı oy yazısında eleştirilmiştir. Yapılan eleştiride Anayasa Mahkemesinin laiklik ilkesin genişleterek, “din işleri ile dünya işlerinin birbirinden ayrılması” şekline dönüştürüldüğü ifade edilmektedir:

“Anayasa Mahkemesi kararlarında önceleri laiklik ‘din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması’ olarak nitelenirken son zamanlarda bu tanım daha da genişletilerek ‘din işleriyle dünya işlerinin birbirinden ayrılması’ şekline dönüştürülmüştür. **Endişe verici bu tanım ‘demokratik laiklik’ biçiminde algılamak çağdaş bir anlayışın gereği olarak kabul edilmez.** Dinlerin dünya ile ilgilerinin görüş ve beklentilerinin olmadığını söylemek mümkün değildir. Bireyin ve toplumların yaşamlarını ciddi biçimde etkileyen dinlerin dünya ile ilgisin kesmek ancak o dinin yok edilmesiyle olanaklıdır. Oysa dinler bireyin diğer insanlarla münasebetlerini, aile hayatını, sosyal yaşamını az ya da çok etkiler ve yönlendirir. Bu etki ve yönlendirmelerden birey çoğu kez farkında bile olmayabilir. İnsanların hayatlarını bu derece etkileyen dinlerin, dünya ile değil devletle olan ilgisinin denetim altına alınması bilimin ve aklın gereğidir.” (38)

Bu karşı oy yazısı göstermektedir ki, laiklikle demokrasi arasındaki ilişki doktrinde olduğu gibi Anayasa Mahkemesi üyeleri ara-

(37) AYM. E. 1999/2, K. 2001/2, KT. 22.6.2001, RG. 5 Ocak 2002 (Mükerrer), s. 569.

(38) AYM. E. 1999/2, K. 2001/2, KT. 22.6.2001, RG. 5 Ocak 2002 (Mükerrer), s. 594.

sında da farklı yorumlanmaktadır. Nitekim aynı karşı oy yazısında şu açıklamalar bu farklılığı açıkça ortaya koymaktadır:

“ Laiklik esas itibariyle devleti sınırlayan onun nasıl hareket etmeyeceğini gösteren bir ilkedir. Laik devlet belli bir dini ya da seküler görüşü vatandaşlarına dayatamayacağı gibi, din ve vicdan özgürlüğünün kullanılmasını güvence altına almak zorundadır. Laikliğe aykırı olan, devlet yetkisi kullananların belli bir dini görüşü yasa, tüzük ve yönetmelik gibi uygulamalarla devlet kuralı şekline dönüştürmesi ve böylece devletin tarafsızlığının bozulmasına yol açmasıdır.

Bir başka anlatımla, hukuk düzeninin dine dayanmaması, devletin dinler karşısında tarafsız kalmasıdır. Laiklik, kimi kişi veya grupların aykırı, hoş gitmeyen fikirlerinin açıklanmasının değil, bu gibi görüşlerin hukuk kuralları haline dönüştürülmesini engelleyen çağdaş bir devlet anlayışının niteliğidir. Bu nitelik aynı zamanda hukuk kurallarının tarafsızlığını gösteren bir anlayıştır. Laikliğin bireylerin iç dünyalarına hapsedilmiş bir din anlayışıyla tanımlanması dinin Dünya'ya ilişkin her türlü talebinin 'istismar' olarak yorumlanmasına yol açar. Laiklik, dinsizlik olarak algılanamayacağı gibi toplumda yoğunlaşan her dinsel talep laiklik karşıtı olarakta nitelendirilemez. Anayasa'nın 2. maddesinde devletin niteliklerinden biri de 'Demokratik' olması biçiminde yer almıştır. **Demokratik olmanın temel unsurları ise, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nce çoğulculuk, hoşgörü, farklılığa saygı olarak ifade edilmekte, devletin yalnız başına laik niteliğiyle değil demokratik laik yapısıyla çağdaş dünya da yerini alabileceği kabul görmektedir.**” (39)

Kararlarda da görüldüğü gibi Anayasa Mahkemesi hangi laiklik sorusuna açıkça Türkiye'ye özgü laiklik anlayışı ile yanıt ver-

(39) AYM. E. 1999/2, K. 2001/2, KT. 22.6.2001, RG. 5 Ocak 2002 (Mükerrer), s. 595.

mektedir. Mahkeme özellikle klasik laiklik anlayışından farklı olarak devlet laisizminin yeterli olmadığı toplumunda laikleşmesi gerektiği görüşüne paylaşmaktadır. Dolayısıyla Mahkeme Cumhuriyetçi laik doktrini esas almakta ve militan laiklik anlayışına dayanmaktadır. Bu çerçevede Mahkeme laikliği demokrasinin olmazsa olmaz koşulu görmekte, laikliğe aykırı bir uygulamayı demokratik bir hak olarak görmemektedir. Bu da açıkça göstermektedir ki, Mahkeme demokratik toplum düzeni ile laik Cumhuriyetin gereklerini bir birini tamamlayan olmazsa olmaz koşullar olarak kabul etmektedir.

V. Sonuç Yerine: Laik Cumhuriyetin Gerekleri Yönündeki Değişikliğin İnsan Hakları Avrupa Sözleşme'sine Uyum Açısından Değerlendirilmesi

Anayasa Mahkemesinin laiklik hakkında verdiği kararlarda açıkça ortaya konduğu gibi, laikliğin Türkiye Cumhuriyetine özgü anlam ve nitelikleri vardır. Laikliğin Türkiye Cumhuriyeti açısından taşıdığı özel önem nedeniyle, onu Türk demokrasisinin olmazsa olmaz koşulu haline getirmektedir. Dolayısıyla kararlardan çıkan sonuç, laik Cumhuriyetin gereklerine aykırı her sınırlama aynı zamanda demokratik toplum düzeninin gereklerine de aykırı kabul edilecektir. Başka bir deyişle laik Cumhuriyetin gereği yapılan her sınırlama, demokratik toplum düzeninin gereklerine de uygun kabul edilecektir.

Anayasa Mahkemesi kararlarında ortaya konan, Türkiye'ye özgü laiklik anlayışı çerçevesinde uygulanacak olan laik Cumhuriyetin gerekleri ilkesinin, Sözleşme'ye uyum açısından bir sorun doğurup doğurmayacağı, demokratik toplum kavramı ile birlikte nasıl yorumlanacağına bağlı görülmektedir. Türkiye'ye özgü laiklik anlayışının gereklerini, Sözleşme'yle ortaya konan ortak demokratik toplum anlayışının dışında değerlendirilmesi bir sorunun doğmasına yol açabilir. Başka bir deyişle Sözleşme'yle güvence altına alınan hak ve özgürlüklere ilişkin sınırlamalar, Sözleşme'yle ortaya

konan demokratik toplum anlayışı dışında, Türkiye'ye özgü laik Cumhuriyetin gereklerine dayandırılması halinde Sözleşme'ye aykırılık sözkonusu olabilir.

Ancak Anayasa Mahkemesi kararlarında ortaya konan laiklik-demokrasi ilişkisi çerçevesinde böyle bir sorunun doğacağını söylemek zordur. Çünkü Anayasa Mahkemesi laik Cumhuriyetin gereklerini demokratik toplum düzeninin gerekleri içinde değerlendirmektedir. Ayrıca İHAM'ın Türkiye hakkında verdiği 9, 10 ve 11. maddelere ilişkin kararlarda Anayasa Mahkemesinin laik-demokrasi ilişkisine yönelik saptamalarının büyük oranda paylaşıldığı görülmektedir. Özellikle Refah partisi kararında Anayasa Mahkemesinin ortaya koyduğu laikliğin Türk demokrasinin olmazsa olmaz koşuluna ilişkin içtihadının İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nce benimsendiği görülmektedir.

Anayasa Mahkemesi gibi İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi de, ilahi kural ve sadakatle inanılan doğmalardan oluşan şeriatın, sabit ve değişmez olduğunu düşünmektedir. Şeriat düzeni içinde, politik alanın çoğulculuğu ya da kamu özgürlüklerinin sürekli gelişimi gibi ilkeler yer almaz. Mahkemeye göre, şeriatı yerleştirmeye açıkça referans yapan ifadeler birlikte okunduğu zaman, bir bütün olarak Sözleşme'de tasarlanan demokratik ilkelerle uzlaştırılmaz. Bir kişinin insan hak ve özgürlüklerini savunduğunu söylerken aynı zamanda Sözleşme'deki değerlerle açıkça ayrılan şeriat rejimini de savunması zordur. Çünkü şeriat düzeni, özellikle, ceza hukuku ve ceza usul hukuku, kadınların yasal statüsü ve din buyruklarının kamu ve özel tüm alanlara karışması yönüyle Sözleşme'deki değerlerle örtüşmemektedir. Üstelik, "adil düzen" ya da "adalet düzeni" ya da "Tanrısal düzen" kurmayla ilgili ifadeler bir bütün içinde okunduğu zaman ve onlar çeşitli şekillerde yorumlanmaya müsait olsalar bile, kullanılan ifadelerin ortak paydası, ifadelerde geçen politik rejimi tanımlamak için dini ya da ilahi kurallara referans yapmasıdır. Mahkemeye göre Sözleşme'ye taraf bir devlette,

eylemleri ile şeriat düzeni kurmayı amaçladığını gösteren bir siyasi partinin, Sözleşme'nin bütününde yer alan demokratik ideale uygun olarak davrandığı kabul edilemez. (40)

Bu çerçevede temel hak ve özgürlüklere ilişkin sınırlamaların "laik Cumhuriyetin" gereklerine de uygun olacağı yönünde yapılan değişikliğin Sözleşme'ye uyum açısından bir yenilik getirmediği gibi uygulama açısından da bir gereklilik taşımadığı görülmektedir. Ancak ölçütün uygulanmasında, demokratik toplum düzeninin gerekleri dışında bazı gereklilikler aranması, Anayasaya uyum açısından sorun yaratmaşa bile Sözleşme'ye uyum açısından sorun yaratabilir. Dolayısıyla ölçütün doğru kullanımı, Anayasa Mahkemesinin öz ölçütünde yaptığı gibi, laik Cumhuriyetin gereklerini demokratik toplum düzeninin gerekleri içinde değerlendirmesinde görülmektedir.

(40) İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararı, Refah Partisi ve Diğerleri-Türkiye, paragraf. 72, 31.7.2001, (Applications nos. 41342/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98) <http://www.echr.coe.int>.

KAYNAKÇA

DOĞRU, Osman (1998), **İnternational Human Rights Instrument/İnsan Hakları Uluslararası Mevzuatı**, Beta Yayınları, İstanbul.

ERDOĞAN, Mustafa (1999), **Anayasal Demokrasi**, Siyasal Kitabevi, Ankara.

GÖZLER, Kemal (2000), **Türk Anayasa Hukuku**, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa.

GÜNDAY, Metin (1997), **İdare Hukuku**, Gözden geçirilmiş ve Genişletilmiş 2. baskı, İmaj yayıncılık, Ankara.

KABOĞLU, İbrahim Ö. (2001), (Derleyen) **Laiklik ve Demokrasi**, İmge Kitabevi.

KABOĞLU, İbrahim Ö.(1999), **Özgürlükler Hukuku**, Genişletilmiş 5. Baskı, AFA Yayıncılık, İstanbul.

KUZU, Burhan (1999), **Türk Anayasa Metinleri ve İlgili Mevzuat**, Filiz Kitabevi, İstanbul.

SOYSAL, Mümtaz (1993), **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, 10. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul.

TANÖR, Bülent; YÜZBAŞIOĞLU, Necmi (2002), **1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku** (2001 Anayasa Değişikliklerine Göre), 3. Bası, Yapı Kredi Yayınları (YKY), İstanbul.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 21, Cilt 70, Yasama Yılı 3, 131. Bileşim (Olağanüstü), 24.9.2001.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Önerisi, Türkiye Barolar Birliği, II. Basım, Ankara, 2001.

AYM E. 1983/2, K. 1983/2, KT. 25.10.1983, AMKD, Şy. 20, s.358.

AYM. E. 1970/53, K. 1971/76, KT. 21.10.1971, AYMKD, Sayı 10, s. 61-62.

AYM. E. 1989/1, K. 1989/12, KT. 7.3.1989, AMKD, Sy. 25, s.143-158

AYM. E. 1989/1, K. 1989/12, KT. 7.3.1989, AYMKD, Sayı 25, s. 133.

AYM. E. 1997/1, K. 1998/1, KT. 16.1.1998, RG. 22.2.1998-23266, s. 31

AYM. E. 1999/2, K. 2001/2, KT. 22.6.2001, RG. 5 Ocak 2002 (Mükerrer), s. 569.

İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararı, Refah Partisi ve Diğerleri- Türkiye, 31.7.2001, (Applications nos. 41342/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98) [http: www.echr. coe .int](http://www.echr.coe.int).